

Світлана Батуріна

кандидат історичних наук, науковий
співробітник, відділ української історіографії,
Інститут історії України НАН України
(Київ, Україна), baturina@ukr.net

“В СІМ’Ї ЄДИНІЙ”: СХЕМА МИНУЛОГО В РАДЯНСЬКИХ ПІДРУЧНИКАХ З ІСТОРІЇ¹

У статті на основі аналізу шкільних підручників з історії СРСР чотирнадцяти союзних республік, а також автономних радянських республік зроблена спроба деконструювати загальну схему радянської історії. Підручники радянської доби мали наперед визначену структуру, до якої включалися усі події національних історій від найдавніших часів до сучасності. Зміст текстів мав підпорядковуватися одній меті – пошуку легітимності утворення й існування Радянського Союзу. Конгломерат народів, з яких він складався, мусив набрати окреслених форм, починаючи вже з найдавніших часів. У статті розглянуті усі періоди історії СРСР та союзних республік, починаючи з найдавніших часів до періоду “розвинутого соціалізму”. У кожному з періодів існували свої критерії підбору матеріалів, конструювання пантеону “героїв” і “антигероїв”, визначався ступінь впливу російської історії.

Ключові слова: історія, підручник, СРСР, національна історія.

Створення Радянського Союзу, нової ідеології, конструювання нової спільноти вимагало також й історичного підґрунтя їх існування. Якщо в часи Російської імперії такою інтегруючою основою виступало православ’я і самодержавство, то для радянської системи необхідно було конструювати новий історичний базис, який би пояснював, що народи, що входили до складу СРСР, поєднані не лише географічно й політично кордонами однієї держави. У передмові до започаткованої в 1966 р. 12-томної “Истории СССР с древнейших времен до наших

---

¹ Стаття підготовлена за підтримки Georg Eckert Institute for International Textbook Research (Braunschweig, Germany).

дней” академік АН СРСР Борис Пономарьов писав: “Було б не можливим і некоректним зображувати історію країни, ніби вона є мозаїкою, сумою історичних досліджень у кожній окремій республіці. Такий підхід применшує значення багатовікових взаємозв’язків і не показує, яким чином міцніла дружба трудящих різних національностей у боротьбі проти спільного ворога”². Відтак, одним із завдань історичної освіти став пошук таких зв’язків, які б легітимували саме існування Радянського Союзу.

Система викладання історії і, зокрема, вироблення принципів і підходів до вивчення національних історій народів національних республік зазнавали змін впродовж існування Радянського Союзу. Революція 1917 р. визначила кардинальні перетворення в системі освіти, у тому числі й історичної. Відмова від царського минулого вимагала вироблення нових ідеологічних форм, здатних консолідувати суспільство. Такими стали класовий підхід, пропагування невідворотності пролетарської революції, визначеність історії людської цивілізації, яка невпинно рухається по висхідній до комунізму. На початку 1920-х рр., по завершенні громадянської війни, система викладання історії стала більш унормованою. Проте за короткий час не було вироблено методологічної, підручничкової бази для вивчення історії в контексті нових марксистських принципів. Історії як самостійного предмету не існувало, так само як і предметної структури й класно-урочної взагалі. На зміну приходять модель комплексного підходу, базована на трьох блоках – природа, праця, суспільство. Історія вивчалася в структурі курсу суспільствознавства, в якому головна увага приділялася теоретичним аспектам революції, загальним законам суспільного розвитку, базованим на марксисті. Національна історія ігнорувалася, однак її форми існували в курсі “Історія рідного краю”, який і наповнювався власне історичним матеріалом. Підручники були замінені робочими зошитами із текстами першоджерел, завданнями для самостійної роботи. Невеликий узагальнюючий текст-

---

² Цитовано за: *Турченко Ф.* Україна – повернення історії. Генеза сучасного підручника. Київ, 2016. С. 8.

наротив було розміщено лише в кінці кожної теми. Учні об'єднувалися в групи – “бригади” для самостійної роботи над певними аспектами заданої теми. Два дні в тиждень відводилося для екскурсій. Одночасно учні працювали на виробництві, проводячи там просвітницьку роботу. У 1930-ті роки із становленням тоталітарної системи, можливість самостійної аналітичної роботи над джерелами загрожувала формуванню плюралізму думок, відтак система навчання була змінена. Постановою 1934 року сталося повернення до класно-урочної системи, що існувала до 1917 р. До цього часу був накопичений достатній методологічний рівень для навчання історії виходячи із марксистських позицій. Виклад матеріалу ґрунтувався на хронологічному принципі, був орієнтований на вивчення подій, явищ, персоналій з позицій марксизму-ленінізму. Цей принцип з невеликими змінами зберігся до кінця існування СРСР³.

У 1959 р. запроваджувалася обов'язкова восьмирічна освіта, а Конституція СРСР гарантувала здобуття десятирічної освіти. У національних регіонах, починаючи з 1960-х рр. запроваджувалося вивчення історії союзних республік. Підтасування усіх подій під формаційний підхід відповідно до класово-обґрунтованої і невідвортної зміни суспільних формацій – рабовласницький лад, феодалізм, капіталізм і соціалізм. При цьому використовувався хронологічний принцип, згідно з яким, в певний історичний період, названий, скажімо, рабовласницьким усі державні формування автоматично ставали рабовласницькими, попри те, що насправді такими ніколи не були. Так само при феодалізмі, який хронологічно прийшов на зміну попередній формації, усі державні формування безпеліційно категоріювалися як феодальні. Виклад історії здійснювався за своєрідною схемою, що складалася з чотирьох основних блоків: господарське життя, економіка, суспільно-політичний устрій, політичні події і культурний розвиток. Такий підхід, який ставив

---

³ *Лазукова Н.* Содержание школьного исторического образования в России: опыт прошлого и современные проблемы // Преподавание истории в современной России. Тенденции и перспективы. Тель-Авив, 1999. С. 47–50.

економіку на перше місце, у цілому відповідав марксистським принципам з їх розумінням основоположної ролі економічного розвитку в історії людської цивілізації.

Наприкінці 80-х рр. ХХ ст. на завершальному періоді існування Радянського Союзу почали з'являтися різноманітні освітні проекти в галузі викладання історії в школі, направлені на деідеологізацію системи історичного знання. Головним концептом, який вбачали наріжним каменем в системі радянської історичної освіти, стала гуманізація історії, приділення більшої уваги людині як суб'єкту історичного процесу, вивчення людської цивілізації в системі глобальних культурних зв'язків⁴.

Ще одним напрямком пропонованих реформ стало вироблення нових підходів в інтерпретації мультикультурної історії Радянського Союзу. Власне означений термін став вперше фігурувати у виступах та резолюціях Всесоюзної конференції з проблем історичної освіти, яка відбулася в Таллінні в березні 1988 р. Освітняни, автори підручників, представники галузевих міністерств союзних республік зібралися аби обговорити перспективи подальшої історичної освіти в школах СРСР у контексті суспільно-політичних змін, які відбувалися в той час. Представники національних делегацій ставили питання про більше представлення національних історій в системі навчання⁵, відмову від ідеологізованого штучного поняття “єдиний радянський народ”. Пропонувалися доволі сміливі ідеї запровадження інтегративного курсу, який би поєднував існуючі “Історію СРСР” та “Всесвітню історію” в єдиний комплексний курс,

---

⁴ *Шевырев А.* Тенденции и перспективы развития учебной литературы по истории в современной России // Преподавание истории в современной России. Тенденции и перспективы. Тель-Авив, 1999. С. 28–29.

⁵ Наприклад, кількість годин із вивчення курсу “Історія Молдавської РСР” було запропоновано збільшити із 10 існуючих до 102. Аналогічні зміни мали відбутися і в інших республіках (*Kaplan V.* History Teaching in Post-Soviet Russia. Coping with antithetical traditions // Educational Reforms in Post-Soviet Russia. Legacies and Prospects. London–New-York, 2005. P. 251).

позбавлений домінування класового та формаційного підходу. У вивченні національних історії висувалася доволі екзотична концепція регіональної історії, що передбачала комплексне вивчення історичного минулого цілого регіону, до якого належала та чи інша радянська республіка. На думку авторів проекту, такий підхід дозволив би краще зрозуміти особливість історичного розвитку кожного з регіонів на основі спільних історичних зв'язків, подій. Так пропонувалося запровадити вивчення курсу “Історія Естонської РСР” у поєднанні з вивченням історії Скандинавії, а історія Узбекистану мала викладатися інтегровано із історіями сусідніх Індії й Китаю. До того ж була ідея запровадити курси історії однієї із радянських республік для вивчення в школах іншої. Наприклад “Історія Литовської РСР” мала викладатися в школах Грузії і навпаки. Варто зауважити, що промоутерами таких ідей виступали не лише представники союзних республік, але й освітяни РСФР, на думку яких існуючий курс “Історії СРСР” був не чим іншим як курсом російської історії із фрагментарним включенням інформації про історію інших народів⁶.

Проекти кінця 1980-х рр., покликані змінити зміст і принципи історичної освіти в СРСР, zostалися нереалізованими з двох причин. По-перше, колапс самого Радянського Союзу, що стався за кілька років, поклав край цьому складному й довготривалому процесу. До того ж ще в 1988 р. нові освітні ініціативи й проекти були гостро розкритиковані на одному з засідань консервативно налаштованого Політбюро ЦК КПРС на чолі з Єгором Лігачовим⁷.

Сучасні дослідники міжнаціональних взаємин в СРСР відмічають присутність в радянській ідеології двох взаємовиключних категорій – марксистського інтернаціоналізму та радянського

---

⁶ Kaplan V. History Teaching in Post-Soviet Russia. Coping with antithetical traditions. P. 250–252.

⁷ Agmon P. The Study of History Teaching in Contemporary Russia: Background, Trends and Challenges // Преподавание истории в современной России. Тенденции и перспективы. – P. 15.

етнонаціоналізму⁸. На думку Марини Козлової, в СРСР існував так званий “диференціалістський расизм”, що передбачав об’єктивізацію характеристик, що розділяли різні групи – “ми” і “вони”. Складовими цього поняття є такі категорії як “національний характер”, “корінні” і “не корінні” народи⁹. Кожен з народів, які населяли Радянський Союз, пов’язувався з конкретною територією, за ним визначався стандартний націогенеруючий набір: одяг, мова, кухня, історія, антропологічні риси тощо. Витоки такого процесу етнодиференціації беруть початок з часів радянської політики коренізації 1920-х рр. Радянська система з одного боку підтримувала етнічне різноманіття, з іншого – існувала спроба його гомогенізувати в спільноту “радянський народ”.¹⁰ На думку Віктора Шнірельмана, розвиток радянського етнонаціоналізму в 60–70-х рр. ХХ ст. став результатом відгуку національних місцевих еліт на теорію “зближення і злиття” соціалістичних націй, які неодмінно мали привести до появи нової спільноти “радянський народ”¹¹. На цей же період припадає запровадження в СРСР курсів національних історій в союзних та автономних республіках і створення відповідних підручників. Слід зазначити, що у квітні 1984 року ЦК КПРС і Рада Міністрів СРСР ухвалила постанову, в якій передбачалося “упорядкування викладання історії союзних республік”. Згідно з нею було відновлено видання підручників історії

---

⁸ Шнірельман В. Советский парадокс: расизм в стране “дружбы народов” // Расизм, ксенофобия и дискриминация. Какими мы их увидели. Сборник статей под ред. Е.Деминцевой. Москва, 2013. С. 97–115.

⁹ Козлова М. “Диалог культур” в монологе доминирующей группы. Образы этнических меньшин в советских и пост-советских учебниках // Начало учения дѣтем. Роль книги для начального обучения в истории образования и культуры. Сборник статей под ред. В. Безрогова. Москва, 2014. С. 373.

¹⁰ Rico Isaacs, Abel Polese. Introduction. Nation-Building in the Post-Soviet Space. Old, New and Changing Tools // Nation Building in Post-Soviet Space. New Tools and Approaches. New-York, 2016. P. 7.

¹¹ Шнірельман В. Советский парадокс: расизм в стране “дружбы народов”. С.102.

Української РСР, а деякі важливі з точки зору тодішнього радянського керівництва теми української історії ставали складовою курсу “Історія СРСР”¹². Йдеться, наприклад, про події 1648–1657 рр., Коліївщину, революційну діяльність Тараса Шевченка. Тобто теми, які відповідали парадигмі єднання двох народів і класової боротьби.

Означений процес етнодиференціації відбувався в контексті змісту вищенаведеної цитати академіка Бориса Пономарьова. Радянські ідеологи не могли заперечувати об’єктивний факт наявності власного національного минулого в народів СРСР. Утім це минуле мало слугувати не так для формування ідентичностей цих народів, а конструювати наднаціональну спільноту “радянський народ”. Таким чином були задоволені деякі амбіції окремих представників національних еліт та інтелігенції, створювалася ілюзія плюралізму в питанні національного різноманіття, мультикультурності радянської держави. У той же час була витримана “генеральна лінія” радянського історичного дискурсу – доказ споконвічної єдності радянського народу, спільної боротьби проти ворога, домінуючій ролі російського народу. Відтак усі підручники були написані за одним лекалом, схемою, згідно з якою “підганялися” усі події, явища, процеси національних історій від найдавніших часів до сьогодення.

Головним завданням даної статті є показати, за якими принципами вибудовувалася загальна схема радянської історії, як здійснювався підбір фактів та їх інтерпретація в руслі існуючої схеми. Яким було місце української історії в системі радянського історичного дискурсу, інших національних історій радянських республік. Джерелами дослідження стали тексти підручників з історії СРСР¹³, а також союзних¹⁴ і автономних рес-

---

¹² Турченко Ф. Україна – повернення історії. Генеза сучасного підручника. С.7.

¹³ История СССР для 10 кл. Под редакцией М. Кима. Москва, 1973; Беркин И., Федоров И. История СССР. Учебник для 9 класса. Москва, 1976; Федоров И. История СССР. Учебное пособие для 8 класса. Москва, 1966.

публік¹⁵. Для кращої структуризації матеріалу був обраний проблемно-хронологічний принцип, який в цілому відповідає структурі матеріалу аналізованих підручників.

---

¹⁴ Дядиченко В., Лось Ф. История Украинской РСР. Учебник для 7–8 кл. Киев, 1973; Бекмаханов Е., Бекмаханова Н. История Казахской ССР. Алма-Ата, 1980; Бекмаханов Е., Бекмаханова Н. История Казахской ССР. Учебное пособие для 9–10 кл. Алма-Ата, 1972; Гурдугулов Т. Рассказы по истории Казахской ССР. Алма-Ата, 1980; Баумерт И. Рассказы по истории Латвийской ССР. Для IV класса. Рига, 1980; Канале В. История Латвийской ССР. Учебное пособие для IX–X кл. Рига, 1978; Канале В., Степерманис М. История Латвийской ССР. Рига, 1972; Лыхмус М. Из истории Эстонской ССР. Дополнительные материалы к курсу истории СССР для IX–X кл. Таллин, 1972; Кахк Ю., Паламатс Х., Вахтре С. История Эстонской ССР. Дидактические материалы для курса История СССР VII–VIII кл. Таллин, 1973; Югас М., Меркис В. История Литовской ССР. Учебник для VIII–IX класса. Каунас, 1978; Акилов К., Теїх Н. Рассказы по истории Узбекской ССР для 4-го класса. Ташкент, 1974; Гулятов Я. История Узбекской ССР. Учебное пособие для 7–8 классов. Ташкент, 1978; История Молдавской ССР. Под редакцией Я. Гросула. Кишинев, 1972; Шемяков Д. История Молдавской ССР. Учебное пособие для 9–10 кл. Кишинев, 1980; Бердзенишвили Н., Дандуа В., Думбадзе М. История Грузии. Учебное пособие для VII–X кл. Тбилиси, 1973; Погосян С. История армянского народа. Учебник для 8 класса. Ереван, 1972; Гулиев А. История Азербайджана. Учебник для 7–8 классов. Баку, 1972; Бабаханов М., Рена Ф. Рассказы по истории Таджикской ССР. Учебное пособие для 4 класса. Душанбе, 1980; Абецедарский Л., Баранова М., Павлова Н. История БССР. Минск, 1982; Джамгерчинов Б. История Киргизской ССР. Учебное пособие для учащихся VII–VIII классов средней школы. Фрунзе, 1978; Джамгерчинов Б. История Киргизской ССР (период империализма). Учебное пособие для учащихся IX класса средней школы. Фрунзе, 1979; Кариев А., Росляков А. Учебник по истории Туркменской ССР для VII кл. Ашхабад, 1980; Ильязов А. Рассказы по истории Туркменистана. 4 класс. Ашхабад, 1972.

¹⁵ Тедтоев А., Цгоев З. История Северной Осетии. Учебное пособие для 9–10 кл. Ордженикидзе, 1978; Афанасьева А., Морозов К., Эпштейн Е. История нашего края. Учебное пособие для школ Карельской АССР. Петрозаводск, 1973; Ахмадиев Т., Кузыев Р. История

Найдавніші часи

Усі без винятку підручники із висвітленням національних історій та загальні з курсу “Історія СРСР” розпочинаються з викладу історії первісно-общинного ладу, який, відповідно до марксистської схеми, був першим формаційним періодом людської історії. Автори підручників обов’язково фіксували усі стоянки первісних людей на територіях, які вони описували, а також їх заняття, кліматичні умови тощо. Важливим було показати присутність людини на означеній території від якомога давніших часів.

Наступним хронологічним етапом в рамках первісно-общинного періоду стали археологічні культури. На відміну від кам’яного віку в підручниках починають з’являтися перші “національні” особливості. Позаяк ці культури та їх артефакти прикріплювалися до певної території. Разом з тим вони починають асоціюватися з певним етносом, який пізніше проживав на цій території включно до сьогодення. В українських підручниках такою стала трипільська культура¹⁶. Подібні додержавні чи протодержавні культури описані в підручниках інших союзних республік¹⁷.

Башкирской АССР. Учебное пособие. Уфа, 1972; *Айлапов Г.* История Марийской АССР с древнейших времен до конца XIX в. Учебное пособие для учащихся VII–VIII кл. Йошкар-Ола, 1972; *Паушков В.* История Марийской АССР. Часть вторая. Учебное пособие для IX–X кл. Йошкар-Ола, 1972; *Моя Чечено-Ингушетия.* Краеведческое пособие по истории для учащихся средней школы Чечено-Ингушской АССР. Под редакцией Н. Тавакалина. Грозный, 1979; *Никитин Н.* Освоение Сибири в XVII в. Книга для учащихся средних и старших классов. Москва, 1990; *Каховский В.* Родной край. Учебное пособие по истории Чувашской АССР для учеников средней школы. Чебоксары, 1972; *Устюжанин Е., Абраметова И., Муньков Н.* История Татарской АССР. Казань, 1973.

¹⁶ *Дядиченко В., Лось Ф.* История Украинской РСР. Учебник для 7–8 кл. С. 19.

¹⁷ Див. напр.: *Бекмаханов Е., Бекмаханова Н.* История Казахской ССР. Алма-Ата, 1980. С. 12–16 (у підручниках республік Середньої Азії протодержавними народами визнані племена саків); *Гулятов Я.*

Поява перших державних утворень на територіях радянських суб'єктів ознаменував новий період історії – рабовласницький лад. Як того вимагав формаційний підхід, що змінив первісно-общинний лад, усі державні утворення до 476 р. н.е. автоматично визнавалися рабовласницькими. Такими, наприклад, на території України були античні міста-держави, Скіфське та Боспорське царство¹⁸. Ці утворення репрезентували своєрідну “радянську античність”, що конкурувала за рівнем культурного надбання з Грецією. Найтриваліше і найрізноманітніше рабовласницький період в контексті державної традиції представлений був в історіях республік Закавказзя та Середньої Азії. Історія Урарту, Колхіди, Согду та Бактрії обов'язково розпочинала “державний” період історії СРСР в розділі “Найдавніші держави на території нашої Батьківщини”. З більшою деталізацією їх історія розглядалася в підручниках радянських Вірменії, Грузії, Азербайджану, Узбекистану, Таджикистану¹⁹. У цьому матеріалі помітні два важливих, з точки зору радянської схеми історії, аспекти. По-перше, мала бути показана давність традицій державності на території СРСР. “Радянські” рабовласницькі держави своїм розвитком не поступалися іншим аналогічним утворенням стародавнього світу. Так, Єреван – столиця радянської Вірменії, презентована в підручниках як

История Узбекской ССР. Учебное пособие для 7–8 классов. Ташкент, 1978. С. 6–8.

¹⁸ История СССР. Учебное пособие для вечерних школ. 7 класс / Под редакцией А. Сахарова. Москва, 1962. С. 12–15; Дядиченко В., Лось Ф. История Украинской РСР. С.5–8.

¹⁹ Бердзенишвили Н., Дандуа В., Думбадзе М. История Грузии. Учебное пособие для VII–X кл. Тбилиси, 1973. С. 9–12 (держави Картлі, Колхіда); Погосян С. История армянского народа. Учебник для 8 класса. Ереван, 1972. С. 9–20 (стародавня держава Урарту); Гулиев А. История Азербайджана. Учбник для 7–8 классов. Баку, 1972. С. 18–21 (Мідія, Албанське царство); Бабаханов М., Рена Ф. Рассказы по истории Таджикской ССР. Учебное пособие для 4 класса. Душанбе, 1980. С. 3–9 (держави Согдіана, Бактрія).

одне із найдавніших осередків міської культури світу²⁰. А держави Середньої Азії відносилися до найдавніших землеробських цивілізацій Сходу, поряд з Єгиптом, Шумером і державами долини Інду. Другий аспект полягав у виключно мирному характері “радянських” стародавніх суспільств і агресивних сусідах, які своїми нападами чинили постійну деструктивну дію. Відтак ще із стародавніх часів, за задумом авторів підручників, проявлявся волелюбний і мирний характер місцевих мешканців, що протистояли іноземним загарбникам. Дихотомія “свій-чужий” виникала ще у давні часи. Тому на “наші” Урарту нападали “чужі” й ворожі асирійці. Так само як “наші” Согдіана й Бактрія чинили відчайдушний опір “чужим” персам і військам Олександра Македонського.

Феодалізм. “Перші контакти”

Рабовласницькі держави змінили феодальні державні утворення, що, згідно з радянським розумінням, були прогресивнішими і з’явилися в V–VI ст. Доба феодалізму в радянських підручниках позначалася чотирма аспектами, поєднання яких створює своєрідну схему, на яку “нанизуються” факти і події усіх без виключення радянських республік. У загальному ця схема виглядає так: 1) утворення ранньофеодальних держав, їх економіка, суспільний лад; 2) виникнення народностей; 3) зовнішній ворог; 4) перші контакти з Руссю/ руським/російським народом.

Найранішими феодальними утвореннями були держави Закавказзя і Середньої Азії, що виникли на основі рабовласницьких цивілізацій. Йдеться про Хорезм, Грузинське царство, держави Азербайджану та ін. Найбільша увага, звичайно, в підручниках приділялася державі східних слов’ян – Київській Русі. В українських, білоруських підручниках вона постає як “колиска трьох братніх народів”, в якій сформувалися три

---

²⁰ *Погосян С.* История армянского народа. Учебник для 8 класса. С. 9.

народності – українська, білоруська і російська²¹. Їх формування припадає уже після зникнення Київської Русі – XIV–XV ст. Формування інших народностей Радянського Союзу також припадає на це самий час, що у візії авторів мало показати закономірність історичного процесу не залежно від географії.

Феодальні державні утворення, що виникли в “радянських народів” розглядались в підручниках на основі трьох складових – економіка, господарське життя, внутрішній розвиток, включно з наростаючим феодальним гнітом та постійною антифеодальною боротьбою. На шляху мирного розвитку стояли, звичайно, агресивні сусіди, які загрожували фізичному винищенню народів. Для народів Прибалтики такими виступав Тевтонський орден, що презентувався як постійна “загроза із Заходу”, “загарбники”, “поневолювачі”. До характеристик додається також конфесійна складова – “насильницьке окатоличення”. Прикметно, що боротьба з орденом в підручниках постає як міжнародний конфлікт. З одного боку якого був “колективний Захід” – німецькі, французькі та англійські рицарі, якому протистояла інтернаціональна боротьба народів Прибалтики разом з українцями, білорусами, росіянами²².

Для народів Середньої Азії і Закавказзя ворожим фактором виступали перси і араби, турки. І знову ж таки із конфесійною складовою – “насильницька ісламізація”. Обов’язковим елементом наративу про середньовічну і ранньомодерну історію народів СРСР виступали сюжети про їх зв’язки із Руссю або російським народом. Характер їх міг бути різним: від економічних і культурних взаємин до політичних і військових союзів. Хронологічні рамки таких “перших контактів” варіюються від X до XV ст. Однак завжди підкреслювалося, що такі взаємини були виключно позитивні і благодіючі. Народи Прибалтики, які

---

²¹ Дядиченко В., Лось Ф. История Украинской РСР. Учебник для 7–8 кл. С.19; *Абцедаарский Л., Баранова М., Павлова Н.* История БССР. Минск, 1982. С. 13.

²² *Абцедаарский Л., Баранова М., Павлова Н.* История БССР. С. 29; *Югас М., Меркис В.* История Литовской ССР. Учебник для VIII–IX класса. Каунас, 1978. С. 19–20.

знаходилися на нижчій стадії розвитку ніж Русь, перебували впродовж X–XIII ст. під її культурним і політичним впливом. Перші контакти Закавказзя і Середньої Азії з Руссю також відносилися до періоду X–XII ст. Відзначалося про політичні взаємини та торгові зв'язки. Пізніше, в XV–XVI ст. характер взаємин в підручниках змінюється від фрагментарних і суто економічних до стійких політичних контактів, що супроводжувалися “спільною боротьбою” проти “спільних ворогів”. Так в підручнику “Історія Грузинської РСР” наголошувалося, що звістка про перемогу російських військ над монголо-татарами і “посилення Росії” “вселила в серця грузинських патріотів великі надії”²³. Натомість у казахських підручниках підкреслювалося про тісні зв'язки казахських ханства з Російською централізованою державою, що знаходили вияв у військово-політичних союзах проти спільного ворога – Сибірського ханства²⁴. Таким ж союзником у спільній боротьбі проти іншого ворога – Казанського ханства стало Московське царство для народів Поволжя – чувашів, марійців, башкирців, мордві²⁵.

У випадках, коли не можливо було проілюструвати пряму “єдність” з російським народом, у підручниках застосовувалися сюжети про дружні зв'язки з іншими народами, що стануть у майбутньому радянськими. Головним критерієм таких взаємин була, окрім взаємовигідної торгівлі, спільна боротьба із зовнішнім чи внутрішнім – класовим ворогом. Яскравим прикладом є сюжети з молдавських і українських підручників про молдавські походи козацького ватажка Івана Підкови як свідчення спільної боротьби молдавського і українського народів проти спільного зовнішнього ворога – турків, і проти класового – молдавських

---

²³ Бардзенишвили Н., Дандуа В., Думбадзе М. История Грузии. Учебник для VII–IX классов. Тбилиси, 1973. С. 100.

²⁴ Бекмаханов Е., Бекмаханова Н. История Казахской ССР. С. 38–42.

²⁵ Каховский В. Родной край. Учебное пособие по истории Чувашской АССР для учеников средней школы. Чебоксары, 1972. С. 17–19; Устюжанин Е., Абдраметова И., Муньков Н. История Татарской АССР. Казань, 1973. С. 30.

феодалів. Подібним же чином вірменський і грузинський народи об'єднували зусилля для протидії своїм феодалам та проти турецьких і перських зазіхань. Підкреслювалося також існування аналогічних торгових зв'язків між середньоазійськими та кавказькими регіонами, Прибалтикою. При цьому в підручниках ми не зустрінемо інформації про мирні стосунки з “нерадянськими” сусідами, вони зазвичай були конкурентними або ворожими.

Таким чином, уже на ранніх етапах історії конструювались економічні й військово-політичні передумови й напередвизначенність створення Радянського Союзу, який навіть у давні часи мав являти певну спільноту, головними маркерами якої була дружба з російським народом, наявність культурних і економічних зв'язків, а також спільний ворог.

Возз'єднання / приєднання

Логічним продовженням економічних і політичних взаємин майбутніх радянських народів з російським народом стало прагнення до возз'єднання з ним або ж приєднанням до російської держави. Попередній період “перших контактів” легітимізував таким чином наступний. Неодмінною умовою такого возз'єднання був зовнішній ворог. Лише союз з Росією і спільна боротьба могли врятувати той чи інший народ від цілковитої асиміляції чи навіть фізичного знищення.

Загальна схема процесу приєднання, описана в підручниках, виглядала приблизно однаково для історії більшості радянських народів. Спочатку слідували передумови, які передбачали наявність тісних економічних, культурних і політичних зв'язків у минулому. Наступним елементом виступала небезпека, що виходила від зовнішнього ворога. Вона існувала і в період “попередніх контактів”, однак тепер вона абсолютизувалася вибором – приєднання до Росії, або знищення. Особливо яскраво ця формула прослідковувалася в історії Закавказзя та Середньої Азії. Наприклад головну загрозу казахському і киргизькому народам становили джунгари, які хотіли перетворити казахів і киргизів на своїх рабів, що змушувало останніх у

XVIII ст. переселятися поближче до кордонів з Росією чи приймати її підданство²⁶. Для грузин, вірмен та азербайджанців такою ж небезпекою були турки, що загрожували цілковитому знищенню самобутньої грузинської культури та тотальною ісламізацією. Українцям і білорусам відповідно загрожували поляки, народам Прибалтики – “онімення”. Зовнішній ворог був тут не настільки виражений, але цей термін означав поступову асиміляцію литовського, латвійського та естонського народів, втрату ними своєї самобутньої культури²⁷.

Возз'єднанню / приєднанню передували численні посольства представників народів до Москви з проханням прийняття в протекцію, які певний час лишалися без відповіді, але не через небажання російської сторони, а через непереборні обставини економічного чи політичного характеру.

Важливим елементом “зрілості” конкретного народу до приєднання була внутрішня ситуація в їхніх державах. Це, як правило, були внутрішні феодалні міжусобиці, занепад господарства через бездарне управління місцевих еліт, засилля феодалного непрогресивного способу ведення економіки, наростання антифеодальної боротьби. Росія в такому контексті завжди протиставлялася як централізована і упорядкована держава зі сталим економічним розвитком, в якій існувало феодалне гноблення, але в значно менших масштабах. Ряд народів терпіли так званий “потрійний гніт” – національний, економічний і релігійний. Йдеться, наприклад, про українців, білорусів, молдован, вірмен. Відтак, союз з Росією, російським народом, спорідненим за релігією і етнічним походженням, мав позбавити їх принаймні двох компонентів цього гніту.

---

²⁶ Бекмаханов Е., Бекмаханова Н. История Казахской ССР. С. 51; Джамгерчинов Б. История Киргизской ССР. Учебное пособие для учащихся VII–VIII классов средней школы. Фрунзе, 1978. С. 52–55.

²⁷ Югас М., Меркис В. История Литовской ССР. С.68; Канале В., Степерманис М. История Латвийской ССР. Рига, 1972. С. 59–61; Какк Ю., Паламатс Х., Вахтре С. История Эстонской ССР. Дидактические материалы для курса История СССР VII–VIII кл. Таллин, 1973. С. 96.

Ініціатором приєднання, як правило, виступали народні маси, які діяли опосередковано, змушуючи своєю антифеодальною боротьбою активувати інтеграційні процеси, або ж прямо – надаючи підтримку російським військам. Наприклад військові успіхи Росії у війні з державами Туркестану пояснювалися не лише передовими військовими технологіями російської армії, але й діями народних мас, які вбачали в російському правлінні полегшення свого соціально-економічного становища²⁸. У ході Лівонської війни, яку проводила Московська держава, остання отримувала широку підтримку, в тому числі і у вигляді партизанської війни місцевого населення – латишів, литовців, білорусів, які прагнули приєднання своїх територій до російської держави всупереч намірам своїх правлячих еліт²⁹.

У кожному з національних радянських підручників значну увагу приділено аналізу позитивних і негативних наслідків приєднання. Для Росії позитивним у приєднанні нових територій, як правило, було забезпечення своїх рубежів – західних, південних, розширення ринків збуту та сировинних ринків, відкриття нових торговельних шляхів. Утім, як правило, виходячи зі змісту підручників, російська держава керувалася альтруїстичними намірами, прагненням допомогти сусіднім народам, що потерпали від гніту і потребували її захисту. Усі позитивні наслідки приєднання отримував національний суб'єкт.

Вони зводилися до кількох компонентів. По-перше, народ, приєднуючись до Росії, уникав асиміляції чи знищення від зовнішнього ворога, або ж потрапляння в залежність від іноземного капіталу. Так, приєднання Середньої Азії до Російської імперії в XIX ст. дозволило позбутися загрози для тамтешніх народів потрапити під визиск англійського капіталізму, який просував свій вплив з Індії³⁰. Те ж саме, але з німецьким капіталом і прибалтійськими народами читаємо в естонських, латвійських чи литовських підручниках.

---

²⁸ Гулятов Я. История Узбекской ССР. С. 78–79.

²⁹ Канале В., Степерманис М. История Латвийской ССР. С. 43.

³⁰ Гулятов Я. История Узбекской ССР. С.83; Джамгерчинов Б. История Киргизской ССР. С. 58.

Другим позитивним компонентом також був економічний. Приєднання до економічно розвинутішої Росії сприяло поживленню економіки, господарства, поліпшенню життєвого рівня населення. У тих випадках, де російська економіка була менш розвинутою, порівняно з приєднаним суб'єктом (Прибалтика, частково Україна, Білорусь), у підручниках наголошувалося на їх долученню до загальноросійського ринку, що надавало безперечні переваги.

Наступний позитивний компонент полягав у внутрішньополітичних змінах. Приєднання сприяло припиненню феодальних міжусобиць, які століттями справляли негативний вплив на розвиток народів Кавказу та Середньої Азії. У випадку з Україною та Білоруссю, возз'єднання яких відбувалося в кілька етапів – Переяславська рада 1654 р., російсько-польська війна 1648–1659 рр., поділи Речі Посполитої, їх народи позбулися магнатської анархії, наслідком якої стало посилення визиску простого народу.

Культурний компонент позитивних наслідків приєднання полягав у тезі про вищість і прогресивність російської культури. Відтак приєднані народи мали змогу долучитися до кращих її зразків. Щодо України, Білорусі, Прибалтики, їх культура визнавалася рівною, відтак йшлося про позитивний культурний взаємовплив.

Слід відзначити, що в підручниках відмічалися і негативні наслідки приєднання. Висвітлювалися вони передусім в курсах з історії середньоазійських, кавказьких народів. Там вперше почали фігурувати терміни “колоніалізм”, “колоніальна політика”, “економічна експлуатація”, “сировинний придаток”. Однак при цьому чітко розділялися категорії російський народ й царизм та держава. Усі негативні прояви російського підданства лягали на останніх. Російський же народ репрезентував лише прогресивне начало від новітніх технологій у ремеслах і землеробстві, яким навчали місцеве населення переселенці з Росії, до передових ідей, ретрансльованих через інтелектуальну еліту російського суспільства. До того ж приєднані народи в особі російського народу отримували потужного союзника у справі боротьби проти влади поневолювачів. “Всупереч устремлінням царизму, на-

роди Росії і Казахстану об'єдналися для боротьби проти влади поневолювачів”, – відзначалося в одному з підручників³¹. Таким чином закладався тезис, який легітимізував фактичне відновлення Російської імперії в кордонах Радянського Союзу, що мало дистанціювати від колоніального царського минулого. Нове об'єднання, нова держава презентувалися виключно як воля народів, легітимізована дружніми зв'язками радянських народів впродовж тривалого періоду історії.

Неодмінним атрибутом історії народів після приєднання стала ілюстрація їхньої задіяності в загальноросійській історії, зусиль задля спільної державної користі. Так, наголошувалося на активній участі українців і білорусів у Північній війні на російському боці. Вітчизняна війна 1812 р. згадується чи не в кожному національному підручнику з історії. Для їх авторів важливо було показати актуальність її подій для своїх народів, активну участь їх представників в її розгортанні. Подібні ж аспекти знаходимо при висвітленні тем російсько-турецьких воєн XVIII–XIX ст., Кримської війни 1853–1856 рр. Крім цього, місцева культурна еліта мала змогу зрівнятися з “передовою російською інтелігенцією” – революційними демократами.

У підручниках негативно оцінювалися будь-які дії, спрямовані на спроби відділення від Росії. Усі вони визнавалися реакційними й такими, що суперечать волі народу. Подібні акції вважалися змовою окремих представників місцевої еліти, які діяли обов'язково в інтересах іноземних держав і прагнули досягнення особистих владних амбіцій. Їх діяльність завжди трактувалася як регресивна, направлена на реставрацію старих феодальних порядків, уже нівельованих прогресом приєднання до Росії. Фігури лідерів – Іван Мазепа в Україні, Кейсар Касимов в Казахстані, Курбан-Джан-Датха в Киргизії, Шаміль в Дагестані, численні безіменні лідери аналогічних виступів в Закавказзі і Середній Азії, у текстах підручників, як правило, не були самостійними фігурами, а лише маріонетками в руках поляків, шведів, китайців чи англійців, турків. Їх не підтри-

---

³¹ Бекмаханов Е., Бекмаханова Н. История Казахской ССР. С. 53.

мували широкі народні маси, які воліли зближення з російським народом.

Радянський період

Фактично історія усіх радянських народів, починаючи з останньої чверті XIX ст., була позбавлена навіть поодиноких національних особливостей історичного розвитку. З цього часу всі народи вступали в стадію монополістичного капіталізму, що позначався, згідно з текстами, посиленням гніту трудящих і, відповідно, боротьбою пролетаріату. Загальний наратив історії підпорядковувався революції, що невинно наближалася. Відтак національні історії зводилися до констатації й пошуків відповідників, які б ілюстрували загальний характер розвитку робітничого руху, поширенні революційних ідей, їх періодизації на території Російської імперії. Звідси й обов'язкова присутність у всіх підручниках розділів про революцію 1905–1907 рр., столипінську реакцію, а згодом про лютневу й жовтневу революції. Обов'язковим елементом власне ранньорадянської й радянської доби стало створення пантеону героїв – місцевих більшовиків, активних учасників і керівників революційних подій. Все це мало засвідчити універсальний, загальнонаціональний характер пролетарської революції, аби в користувачів підручників не виникло думок щодо її експортної форми, яка мала російське походження й була штучно впроваджена в національних країнах.

Такими ж схематичними й однотипними є розділи про розгортання громадянської війни з чіткою диференціацією на “наших” – більшовиків і реакційних “інших”, які прагнули до створення національних держав, утім, за версією авторів підручників, переслідували вузько класові й буржуазні цілі, направлені на реставрацію старого режиму. Тут знаходимо той же самий прийом, використаний для “іншування”, створення негативного образу противників інтеграції з Російською імперією XVIII–XIX ст. При цьому натрапляємо на ті ж самі кліше про них як маріонеток іноземних урядів, не підтримуваних широкими народними масами та ін.

Очевидно, найбільш схематичними й однотипними є розділи про соціалістичне будівництво й колективізацію 1930-х рр. Різниця в національних підручниках проявлялася хіба в персоналіях місцевих передовиків, статистикою колективізаційних та індустріалізаційних показників. Подібною є і схема Другої світової війни на теренах СРСР, яка окрім військових дій на певних територіях була представлена ще й переліком біографій героїв-учасників війни від кожної республіки.

Особливістю визначаються тексти радянських підручників Молдавії та республік Прибалтики при описі періоду кінця 1930-х рр. Це було пов'язано з необхідністю легітимації їхньої анексії. Радянська версія приєднання країн Балтії ґрунтувалася на їх добровільному входженні до складу СРСР шляхом перемовин та дипломатичних зусиль, які стали можливими завдяки новим “демократичним” урядам. При цьому в підручниках наголошувалося на величезній різниці радянського мирного підпорядкування Прибалтики і німецького, що сталося роком пізніше і презентувалося як брутальне, жорстоке захоплення території, яке супроводжувалося насильством і тотальною дегуманізацією³².

Історія держав Прибалтики міжвоєнного періоду у підручниках радянської доби означена як “буржуазна диктатура”, яка переходить згодом в “фашистську диктатуру”. Згідно текстів,

---

³² *Mendeloff D.* Explaining the Persistence of Nationalist Mythmaking in Post-Soviet Russian Education: the Annexation of Baltic States and “Myth of 1939–40” // Преподавание истории в современной России. Тенденции и перспективы. Р.186. Як стверджується в цитованій статті, рецепція і висвітлення подій 1939–1940 рр. в сучасних російських підручниках є індикатором змін, які сталися в пост-радянських принципах викладу історичного матеріалу, так само як і рівня історичної свідомості російського суспільства. Сучасні російські підручники багато в чому наслідували дискурс радянських текстів у питаннях між-національних взаємин, гострих проблемах стосовно голоду в Україні (1932–1933), національної політики сталінського керівництва, трактуванню пакту Молотова–Ріббентропа. Див.: *Sherlock Th.* History and Myth in Soviet Empire and the Russian Republic // Teaching the Violent Past. History education and Reconciliation. Plymouth, 2007. Р. 205–244

економіка цих країн потерпала від перманентних криз, як і належить капіталістичним економікам, та була повністю підпорядкована іноземному капіталу. Робітничий клас потерпав від експлуатації та репресій, а зовнішня політика була ворожою до СРСР.

Найновіший період історії радянських республік підручників – 1960–1980-ті рр. презентований як епоха розвинутого соціалізму. Він був остаточно позбавлений національних рис і включений в загальносоюзний контекст. Пріоритет надається лише успіхам соціалістичного будівництва та оглядом культурних надбань союзних республік періоду розвинутого соціалізму.

* * *

Таким чином, національні історії в підручниках радянських республік проходять декілька етапів гомогенізації від найдавніших часів до періоду розвинутого соціалізму. Кожен з них відзначається все більшим ступенем зв'язків та інтеграції між собою та російським/радянським народом/державою аж до повного злиття і втрати індивідуальних рис.

Підручники радянської доби мали наперед визначену структуру, до якої включалися усі події національних історій починаючи від найдавніших часів. Зміст текстів мав підпорядковуватися одній меті – пошуку легітимності утворення й існування Радянського Союзу. Конгломерат народів, з яких він складався, мусив набрати окреслених форм, починаючи вже з найдавніших часів. Для цього планомірно конструювалися виключно дружні економічні й політичні зв'язки між народами з часів середньовіччя. Головним об'єктом цих відносин виступала Русь чи Росія, російський народ, які завжди позиціонувалися позитивно. На відміну від сусідів, з яких часто творився образ ворога задля боротьби з яким і потребувалися спільні зусилля і союз з російським народом. Лейтмотивом багатьох текстів є тема возз'єднання або ж приєднання. Його суть полягала в конструюванні об'єктивної необхідності цього процесу, який в цілому мав позитивні наслідки, які зводилися до взаємних економічних вигод, політичних та культурних переваг. Часто альтернативою

єднання з Росією були лише асиміляція та фізичне знищення конкретного народу.

Важливим елементом радянських підручників було створення образу ворога, який виступав потужним чинником формування проторадянської і власне радянської ідентичності. Ним могли бути держави, народи, персоналії. Вороги поділялися на зовнішніх і внутрішніх, як правило, деперсоніфікувалися. У підручниках часто можна натрапити на означення “реакційні сили”, “контрреволюціонери”, “загарбники”. Цікаво, що в радянських підручниках відсутні портретні зображення, ілюстрації персоналій, які позиціонувалися як вороги. Якщо такі й трапляються, то лише карикатурні. Прізвища ж таких людей, як правило, позбавлялись імен і ініціалів. Наприклад, Петлюра, Мазепа, Шаміль, Пілсудський та ін.

Svitlana Baturina

Candidate of Historical Sciences
(Ph. D. in History), Researcher,
Department of Ukrainian historiography,
Institute of history of Ukraine NAS
of Ukraine (Kyiv, Ukraine),
baturina@ukr.net

“IN THE UNITED FAMILY”: SCHEME OF THE PAST IN THE SOVIET HISTORY TEXTBOOKS

In the article, on the basis of the analysis the school textbooks of the history of the USSR, textbooks of the fourteen Soviet republics, as well as autonomous Soviet republics, an attempt was made to deconstruct the general scheme of Soviet history. Soviet textbooks have a predetermined structure, which includes all events of national histories from ancient times to the present. The content of the texts had to be subordinated to one goal – the legitimacy of the formation and existence of the Soviet Union. The conglomerate of the peoples, from which he was composed, had to shape the predefined forms, starting from the earliest times. The article deals with all periods of the history of the USSR and the Union republics, from the earliest times to the period of “developed socialism”. Each of them had its own criteria for selecting materials, constructing a pantheon of “heroes” and “antiheroes”, determining the degree of influence of Russian history.

Key words: *history, textbook, USSR, national history.*

REFERENCES

1. Abetsedarskiy, L., Baranova, M. & Pavlova N. (1982). *Istoriya BSSR*. Minsk. [in Russian]
2. Afanasyeva, A., Morozov, K. & Epshteyn, E. (1973). *Istoriya nashego kraya. Uchebnoye posobiye dlya shkol Karelskoy ASSR*. Petrozavodsk. [in Belarussian]
3. Agmon, P. (1999). The Study of History Teaching in Contemporary Russia: Background, Trends and Challenges. *Prepodavanie istorii v sovremennoy Rossii. Tendentsii i perspektivy*. [in Russian]
4. Akhmediyev, T. & Kuzyyev, R. (1972). *Istoriya Bashkirskoy ASSR. Uchebnoye posobiye*. Ufa. [in Russian]
5. Akilov, K. & Teyh, N. (1974). *Rasskazyi po istorii Uzbekskoy SSR dlya 4-go klassa*. Tashkent. [in Russian]
6. Aylapov, G. (1972). *Istoriya Mariyskoy ASSR s drevneyshikh vremen do kontsa XIX v. Uchebnoye posobiye dlya uchaschihsya VII–VIII kl.* Yoshkar-Ola. [in Russian]
7. Babahanov, M. & Repa, F. (1980). *Rasskazyi po istorii Tadzhikskoy SSR. Uchebnoye posobie dlya 4 klassa*. Dushanbe. [in Russian]
8. Baumert, I. (1980). *Rasskazyi po istorii Latviyskoy SSR. Dlya IV klassa*. Riga. [in Russian]
9. Bekmahanov, E. & Bekmahanova, N. (1980). *Istoriya Kazahskoy SSR*. Alma-Ata. [in Russian]
10. Bekmahanov, E. & Bekmahanova, N. (1972). *Istoriya Kazahskoy SSR. Uchebnoye posobie dlya 9–10 kl.* Alma-Ata. [in Russian]
11. Berdzenishvili, N. & Dandua, V. (1973). *Dumbadze M. Istoriya Gruzii. Uchebnoye posobie dlya VII–X kl.* Tbilisi. [in Russian]
12. Berkin, I. & Fedorov, I. (1976). *Istoriya SSSR. Uchebnik dlya 9 klassa*. Moskva. [in Russian]
13. Dyadichenko, V. & Los, F. (1973). *Istoriya Ukrainskoy RSR. Uchebnik dlya 7–8 kl.* Kiev. [in Russian]
14. Dzhangerchinov, B. (1979). *Istoriya Kirgizskoy SSR (period imperializma). Uchebnoye posobie dlya uchaschihsya IX klassa sredney shkoly*. Frunze. [in Russian]
15. Dzhangerchinov, B. (1978). *Istoriya Kirgizskoy SSR. Uchebnoye posobie dlya uchaschihsya VII–VIII klassov sredney shkoly*. Frunze. [in Russian]
16. Fedorov, I. (1966). *Istoriya SSSR. Uchebnoye posobie dlya 8 klasa*. Moskva. [in Russian]

17. Guliev, A. (1972). *Istoriya Azerbaydzhana. Uchkbnik dlya 7–8 klasov*. Baku. [in Russian]
18. Gulyatov, Ya. (1978). *Istoriya Uzbekskoy SSR. Uchebnoe posobie dlya 7–8 klasov*. Tashkent. [in Russian]
19. Gurlugulov, T. (1980). *Rasskazyi po istorii Kazahskoy SSR*. Alma-Ata. [in Russian]
20. Ilyazov, A. (1972). *Rasskazyi po istorii Turkmenistana. 4 klass*. Ashhabad. [in Russian]
21. Grosul, Y. (1973). *Istoriya Moldavskoy SSR*. Kishinev. [in Russian]
22. Kim, M. (Ed.) (1973). *Istoriya SSSR dlya 10 kl*. Moskow. [in Russian]
23. Kahk, Y., Palamats, H. & Vahtre, S. (1973). *Istoriya Estonskoy SSR. Didakticheskie materialyi dlya kursa Istoriya SSSR VII–VIII kl*. Tallinn. [in Russian]
24. Kakhovskiy, V. (1972). *Rodnoy kray. Uchebnoye posobiye po istorii Chuvashskoy ASSR dlya uchenikov sredney shkoly*. Cheboksary. [in Russian]
25. Kanale, V. (1978). *Istoriya Latviyskoy SSR. Uchebnoe posobie dlya IX–X kl*. Riga. [in Russian]
26. Kanale, V. & Stepermanis, M. (1972). *Istoriya Latviyskoy SSR*. Riga. [in Russian]
27. Kaplan, V. (2005). History Teaching in Post-Soviet Russia. Coping with antithetical traditions. *Educational Reforms in Post-Soviet Russia. Legacies and Prospects*. London-New-York. [in Russian]
28. Kariev, A. & Roslyakov, A. (1980). *Uchebnik po istorii Turkemenskoy SSR dlya VII kl*. Ashhabad. [in Russian]
29. Kozlova, M. (2014). "Dialog kultur" v monologe dominiruyushchey gruppy. Obrazy etnicheskikh menshin v sovetskikh i post-sovetskikh uchebnikakh. In V. Bezrogova (Ed), *Nachalo ucheniya detem. Rol knigi dlya nachalnogo obucheniya v istorii obrazovaniya i kultury*. Moskow. [in Russian]
30. Lazukova, N. (1999). Soderzhanie shkolnogo istoricheskogo obrazovaniya v Rossii: opyt proshlogo i sovremennyye problemy. *Prepodavanie istorii v sovremennoy Rossii. Tendentsii i perspektivy*. Tel-Aviv. [in Russian]
31. Lyihmus, M. (1972). *Iz istorii Estonskoy SSR. Dopolnitelnyie materialyi k kursu istorii SSSR dlya IX–X kl*. Tallin. [in Russian]
32. Mendeloff, D. (1976). Explaining the Persistence of Nationalist Mythmaking in Post-Soviet Russian Education: the Annexation of Baltic States and "Myth of 1939–40". *Prepodavanie istorii v sovremennoy Rossii. Tendentsii i perspektivy*. Tel-Aviv. [in Russian]

33. Tavakalina, N. (Ed.) (1979). *Moya Checheno-Ingushetiya. Krayevedcheskoye posobiye po istorii dlya uchashchikhsya sredney shkoly Checheno-Ingushskoy ASSR*. Groznyy. [in Russian]
34. Nikitin, N. (1990). *Osvoyeniye Sibiri v XVII v. Kniga dlya uchashchikhsya srednikh i starshikh klassov*. Moskow. [in Russian]
35. Pashukov, V. (1972). *Istoriya Mariyskoy ASSR. Chast vtoraya. Uchebnoye posobiye dlya IX–X kl.* Yoshkar-Ola. [in Russian]
36. Pogosyan, S. (1972). *Istoriya armyanskogo naroda. Uchebnik dlya 8 klassa*. Erevan. [in Russian]
37. Isaacs, R. & Polese, A. (2016). Introduction. Nation-Building in the Post-Soviet Space. In *Nation Building in Post-Soviet Space. New Tools and Approaches. Old, New and Changing Tools*. New-York. [in English]
38. Shemyakov, D. (1980). *Istoriya moldavskoy SSR. Uchebnoe posobie dlya 9–10 kl.* Kishinev. [in Russian]
39. Shevyirev, A. (1999). Tendentsii i perspektivy razvitiya uchebnoy literetury po istorii v sovremennoy Rossii. *Prepodavanie istorii v sovremennoy Rossii. Tendentsii i perspektivy*. Tel-Aviv. [in Russian]
40. Shnirelman, V. (2013). Sovetskiy paradoks: razizm v strane "druzhbyi narodov". In E. Demintsevoy (Ed). *Rasizm, ksenofobiya i diskriminatsiya. Kakimi myi ih uvideli*. Moskow. [in Russian]
41. Tedtoev, A. & Tsgoyev, Z. (1978). *Istoriya Severnoy Osetii. Uchebnoye posobiye dlya 9–10 kl.* Ordzhenikidze. [in Russian]
42. Turchenko, F. (2016). *Ukraina – povernennia istorii. Heneza suchasnoho pidruchnyka*. Kiyv. [in Ukrainian]
43. Ustyuzhanin, E., Abdrametova, I. & Munkov, N. (1973). *Istoriya Tatarskoy ASSR*. Kazan. [in Russian]
44. Yugas, M. & Merkis, V. (1978). *Istoriya Litovskoy SSR. Uchebnik dlya VIII–IX klassa*. Kaunas. [in Russian]